

ТВОРЧИСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК-ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У ГУЛАГУ

Оксана Кісь

УДК 343.261-055.2(=161.2):323.28+7.071

У статті розглянуто маловивчений аспект повсякденного життя українських жінок-політв'язнів у таборах і в'язницях ГУЛАГу в 1940–1950-х роках — жіночу творчість. На основі аналізу спогадів колишніх політв'язнів про практики співу народних пісень, віршування, театралізованих постановок, вишивання та малювання встановлено, що різні форми жіночої творчості за колючим дротом виконували низку важливих функцій: репрезентативну, консолідуючу, аксіологічну, психотерапевтичну, експресивну та протестну.

Ключові слова: українські жінки-політв'язні, ГУЛАГ, повсякденне життя, творчість, жіноча історія.

В статье рассмотрен малоизученный аспект повседневной жизни политзаключенных украинок в лагерях и тюрьмах ГУЛАГа в 1940–1950-х годах — женское творчество. На основе анализа воспоминаний бывших политзаключенных о практиках пения народных песен, создания стихов, театрализованных постановок, вышивания и рисования показано, что разные формы женского творчества за колючей проволокой выполняли ряд важных функций: репрезентативную, консолидирующую, аксиологическую, психотерапевтическую, экспрессивную и протестную.

Ключевые слова: украинки-политзаключенные, ГУЛАГ, повседневность, творчество, женская история.

This article explores a little-studied aspect of everyday life of Ukrainian women — political prisoners in the Gulag camps and prisons in the 1940s–50s, namely — women's creative work. On the basis of analysing the former female prisoners' personal testimonies (about singing folk songs, writing poetries, staging performances, embroidering and drawing), the author ascertains that various forms of women's creative work behind the barbed wire functioned as important occupations for women's self-representation, consolidation, axiological integrity, psychotherapy, self-expression, and peaceful resistance.

Keywords: Ukrainian women — political prisoners, Gulag, everyday life, creative work, women's history.

Однією з найтрагічніших сторінок нашої історії України були масові політичні репресії доби сталінізму. Попри те, що в 1940–1950-х роках українці були другою за чисельністю етнічною групою серед усіх в'язнів ГУЛАГу [10, с. 10–11] і водночас близько третини всіх невольників становили жінки [5], вітчизняні історики досі не приділяли належної уваги дослідженню гендерних аспектів повсякдення українських жінок у таборах. Тривалий час інформація про життя політв'язнів за колючим дротом була закритою і табуованою для вивчення, однак нині з'являються різноманітні джерела (насамперед мемуари, автобіографії, усні спогади колишніх політв'язнів, музейні колекції), які в поєднанні з оприлюдненими офіційними документами, демографічними й статистичними даними дозволяють реконструювати певні сторони життя українок у таборах та зрозуміти, що допомагало їм вижити в неволі [14]. Більшість

досліджень про особливості жіночого досвіду ГУЛАГу (переважно іноземних) висвітлюють передусім нелюдські умови утримання і праці невольниць, а також специфічно-жіночі сторони їхнього повсякдення (сексуальне насильство, материнство за ґратами) [6, с. 249–267; 17; 18; 24; 27; 28; 30; 32]. Спробуємо висвітлити різні форми дозвілля й творчості українських жінок-політв'язнів (зокрема спів, поетичну творчість, театралізовані постановки, вишивання та малювання) та охарактеризувати їхнє значення для невольниць.

Незважаючи на виснажливу працю, голод та холод, хвороби і каліцтва, знущання охоронців та в'язнів-злочинців, нелюдські побутові умови, у жінок не зникала, а часом навіть загострювалася потреба в прекрасному¹. Ними рухало бажання заповнити духовну пустоту та знайти точку опори в умовах, спрямованих на розмивання соціальних ідентичностей (національної, гендерної, релігійної тощо) та руйнування люд-

ської гідності. Колишня невільниця табору в Інті Ярослава Крижанівська-Гасюк (1925 р. н.) згадувала: «На жорстокій півночі не вмер дух свободи, бажання творити і жити <...> тисячі жінок і дівчат, цвіт України, перебуваючи за колючими дротами, після важкої і непосильної праці, працюючи у вічній мерзлоті на розвантаженні лісу, земляних роботах, знаходили час не на відпочинок, а на молитву і пісню» [21, с. 131]. Майже в кожному спогаді колишніх невільниць можна натрапити на згадку про різноманітні прояви творчого начала: жінки співали народні пісні, вишивали, ліпили фігурки з глевкого хліба, малювали, складали вірші та авторські пісні, майстрували різні дрібнички з підручних матеріалів тощо. Причому своє натхнення жінки та дівчата незмінно черпали в традиційній українській культурі, що засвідчують форма та зміст таборової творчості.

Спів. Найбільш загальнодоступною і масовою розвагою для жінок став спів народних пісень. У неволі ця буденна для українок справа набувала особливого смислу. У своїх спогадах вони зазначають, що пісня давала їм розраду в найважчі хвилини, нагадувала про дім і родину, дозволяла відтворити ментальний зв'язок з рідним краєм, поринути у спогади про минуле, вивільняла важкі думки та емоції. На короткий час жінки забували про жахливу реальність, у якій перебували, та дозволяли собі мріяти про щасливе майбутнє. Стефанія Коваль-Надорожняк розповідає, як спів скрасив їхнє перебування в тюремній камері після суду:

«Молодість брала своє. Нам хотілося співати, хотілося вирватися з тих стін. У сусідній камері сиділо наших вісімнадцять хлопців <...> У стіні зробилась велика шпара <...> вони давали концерти під нашою стіною, а ми у свою чергу співали свої пісні <...> Співали впівголоса, але виходило дуже гарно» [1, с. 200].

Спільний спів підтримував дух невільниць у найсуворіших умовах. Навіть заслані до Мордовії після придушення Норильського повстання покарані за участь у ньому дівчата співали, про що згадує Ганна Заячківська-Михальчук:

«Їм добавили ще неволі, а вони сміються <...> Літо, кругом зелень... Як не радіти, хоч тому скупому щастю, що нам випадає на нашу долю. Щовечора збираємося між бараками на подвір'ї зони, співаємо <...> Репертуар невичерпний. Збирався весь табір на наші вечірні концерти, хто міг — помагав, хто душею витав над рідними місцями, звідки їх вирвала лиха доля» [21, с. 160].

Українські пісні, попри всі заборони, іноді зворушували навіть адміністрацію таборів: подекуди охоронці не лише толерували спів, але й відкрито слухали. Ганна Позняк згадує: «В совхозі ми зустріли своїх землячок, їх тут було біля трьох сотень, і майже всі із Західної України <...> Начальником табору був українець, фронтовик, інвалід <...> У свята, коли у дівчат було більше вихідних, начальник табору просив їх співати українських пісень» [23, с. 75]; «Ми давали концерти <...> Офіцери приходили і слухали нас, і ми співали українські пісні...» [11].

Народна пісня допомагала жінкам долати відчай, вона давала їм відчуття єдності, згуртовувала, допомагала зберегти зв'язок із національною спільнотою як у таборі, так і поза його межами, на далекій батьківщині; вона була маніфестом їхньої національної ідентичності та важливим інструментом підтримання національної свідомості серед політв'язнів. Заборонений у таборах, однак широко практикований спів народних пісень можна розглядати як форму пасивного спротиву антигуманному режиму ГУЛАГу, який трактував в'язнів як позбавлених почуттів та емоцій рабів без права на радість. Усупереч фізичній неволі, жінки відчували внутрішню свободу: у піснях вони почувалися вільними для спогадів та мрій, а стіни, огорожі і кордони втрачали своє фатальне значення.

Віршування. Поширеним видом таборової творчості стала також аматорська поезія. У неволі почали писати вірші навіть ті, хто за звичайних обставин не помічав у собі здібностей чи потреби поетичної творчості. Пам'ять колишніх політв'язнів зберегла безліч

віршованих рядків, у яких — туга за рідними і коханими, за батьківщиною, мрії про волю, роздуми про сенс життя. Така діяльність була суворо заборонена в таборах і призводила до покарань. Колишня невілниця Стефанія Коваль-Надорожняк згадує: «Тоді багато наших дівчат писали вірші, переважно про любов до України, про тугу за рідним краєм. І я теж. Це кваліфікувалося як антисоветська пропаганда з допомогою поезії буржуазно-націоналістичного змісту» [1, с. 202].

Згадуючи про Ірину Сенік, Ніна Вірченко захоплюється її творчим поривом у неволі: «Ірина була тоді надзвичайно молода і талановита <...> навіть за тих неймовірно тяжких умов, коли все чисто заборонялося <...> це ж був спецтабір! А Ірця знаходила клаптики паперу, робила мініатюрні блокнотики, потайки віршувала (про матір, Україну: Львів, кохання, друзів). Справжня поетеса з Божої ласки <...> Поезія і вишивання — це її повітря, без них вона б задихнулася <...> Ми її і охрестили так — “електрична Ірка”» [21, с. 75–76].

Характерно, що поетична творчість жінок у таборах не була приватною, потаємною справою. Навпаки, колишні невілниці у своїх спогадах згадують ті особливі моменти, коли їм вдавалося спільно слухати вірші своїх посестер. Анастасія Закидальська з пієтетом пише про талановитих поеток, з якими її звела доля в одному з таборів Інті: «Ми проводили літературні вечори, слухали вірші поеток-в'язнів Катрусі Сторожук-Андрощук, Катрусі Мандрик-Куйбіди, Орисі Грициної-Митищук, ставили вистави...» [8, с. 48].

Деякі вірші були іменними — написаними спеціально для подруги й подарованими їй на згадку. Оксана Мешко оповідає про масовий характер поетичної творчості серед ув'язнених українок: «Вірші не збереглися — це були іменні дарунки, прочитані вголос або записані на уривку дефіцитного паперу, що або слідом знищувався, або в черговому “шмоні” вилучався нашим наглядом. За них карали <...> Безіменні народні поетеси Ганнусі, Настуні, Стефи, Ніни, Богдани — ім'я їм легіон — озвалися

своїми віршами зі сталінської неволі...» [19, с. 41–43].

Пам'ять колишніх політв'язнів зберегла численні зразки таборової жіночої поезії, й у своїх спогадах вони раз по раз цитують і згадують добрим словом тих, хто не пережив неволі. У такий спосіб імена і твори українок-політв'язнів повертаються до української культури, з якої їх було так брутално вирвано².

Окрім очевидного психотерапевтичного ефекту поетичної творчості (вивільнення та вербалізація емоційних тягарів та важких думок), практика віршування також допомагала жінкам, що опинилися в нелюдських умовах, плекати в пам'яті найдорожчі спогади і мрії про нормальне життя, артикулювати власну систему цінностей і переконань. Водночас таку діяльність — суворо заборонену, та все ж дуже поширену — можна розглядати і як форму ненасильницького спротиву тоталітарному режимові, що бачив в'язнів як знеосіблених безликих істот, позбавлених будь-яких естетичних потреб і права на радість творчості. Збережені в пам'яті й переказувані усно вірші були поза контролем табірних наглядачів, тож поетична творчість ставала проявом внутрішньої свободи невілниць.

Театралізовані постановки. Ще одним способом забути про жахіття ув'язнення, зняти нервову напругу та розвіяти тугу стали театралізовані постановки. Попри жахливі умови побуту й виснажливу працю, жінки радо витрачали час та сили на підготовку вистав. Ольга Завербна свідчить:

«Духом ми не падали. Було на Інті 400, а може трохи більше дівчат і жінок. Ходили на роботу, копали мокрий торф. Одного разу з роботи ледве прийшли в барак, — примерзли онучі до ніг і до валянок <...> Розрізали валянки, щоб зняти з ніг, стояв крик і стогін дівчат. А відігрівшись, пообідали, пішки йшли в сушилку на репетицію. Ставили українську виставу в бараці для в'язнів-литовців. Вони нам своє показували, ми їм своє. Була радість в лихих, тяжких дні. Робили гарні костюми. Бінти малювали на стрічки. З хліба робили червоні

коралі. З-під метрового снігу діставали і рвали зелень бруски на віночки, все фарбували стрептоцидом, акрихілом, зеленкою» [7].

Особливо ця діяльність активувалася в контексті підготовки до великих свят, даючи жінкам нагоду належно відзначити подію та водночас артикулювати свою національну ідентичність, піднести національну свідомість подруг. Ганна Заячківська-Михальчук, яка свого часу була авторкою й постановницею різдвяного вертепу в таборі, докладно описує цю подію та зміст дійства у своїх спогадах:

«Прийшло Святе Різдво, знов поставили свою п'єсу по бараках <...> Зачали ми готуватись, вчитись хором “Заповіт”, “Реве та стогне Дніпр широкий” <...> Ми підготували вертеп на нашу невольничу тему і свої колядки <...> Зміст і думка невивагливі, прості, з нашого пережитого: молодий в'язень відбув своє покарання, вертається в рідне село. Не знає, чи є хто в його батьківській хаті, сів на пенюку та й згадує своє, те, що пережив. Тою дорогою діти везуть на санчатах дров і ялинку для якоїсь бідної жінки в селі. Вона одинока, тільки що вернулася з висилки, хата холодна, дров нема. Хлопець йде за ними <...> зрозумів, що це його хата і його мати <...> Не було ні одної людини ні в нашому бараку, ні в сусідніх, щоби спокійно поставилася до того» [9, с. 167, 143–144].

Коли відчай і туга опановували фізично та емоційно виснажених жінок, було вкрай важливо розрядити напружену атмосферу, підняти настрій і вивільнити емоції. Імпровізована вистава, як згадує Надія Суровцова, допомагала подолати такий стан: «Настрій падав. Кількість сварок, конфліктів зростала, люди починали ненавидіти не тільки все навколо, але й одне одного. Ой, як це було сумно, ця атмосфера ворожнечі в спільній тісній клітці <...> Я оголосила, що по обіді відбудеться вистава цирку. Люди завжди віднаходяться, отож за якісь дві години в кінці бараку була оголошена “умовна арена” <...> Барак сміявся. Основне було досягнуто» [26, с. 278].

У 1940-х роках та на початку 1950-х за будь-яку самодіяльність в'язнів карали кар-

цером (так званий БУР — «барак усиленого режима»), і це змушувало їх робити все таємно, дотримуючись усіляких заходів конспірації (наприклад залишати вартових чатувати знадвору, щоб ті попередили про наближення наглядачів), повсякчас ризикуючи бути викритими та покараними.

Після смерті Сталіна, особливо після хвилі табірних страйків-повстань 1953–1954 років, у багатьох таборах режим утримання було пом'якшено в напрямку зменшення кількості суворих заборон. Так, улітку 1954 року полонянки табору в Тайшеті робили театралізовані постановки та влаштовували співочі концерти просто на подвір'ї зони, у присутності охоронців, працівників та адміністрації табору. При цьому жінки виконували як твори української класики, так і українські народні, а також стрілецькі та повстанські пісні [9, с. 148–149]. Ярослава Крижанівська-Гасюк також згадує: «У 1953 році, після смерті “батька народів” ці змучені, але мужні жінки і дівчата організували самодіяльний мистецький колектив. Його репертуар складався з класичних опер <...> Всі чоловічі оперні партії виконували жінки-політв'язні» [21, с. 131–132]³.

Новостворені та діючі в таборах культурно-виховні частини (КВЧ)⁴ почали залучати в'язнів до різноманітних освітньо-пропагандистських заходів. Це дало нагоду багатьом обдарованим невольницям не лише реалізувати свій хист, але й полегшити своє становище (бо актори частково звільнялися від загальних робіт або їх переводили на легші роботи) [9, с. 125]. Українські політв'язні нерідко використовували це як можливість для піднесення національного духу. Підготовані в межах КВЧ заходи (концерти та вистави) демонструвалися не лише у власній зоні, але й у інших підрозділах ГУЛАГу, де невольниці мали змогу зустрітися та поспілкуватися з іншими українськими політв'язнями. Про один такий виїзний концерт у чоловічій зоні з особливим зворушенням розповідає Ганна Заячківська-Михальчук: «Прийняли нас там з дорогою, щирою душею. Зразу кинулись нагодувати

нас (самі знають, що таке голод) <...> Коло порога стояли хлопці <...> у вишитих сорочках (ніби на Україні) та співали наші дорогі серцю пісні <...> хто не пережив цього, не зможе уявити, що діялося у кожного з нас в душі» [9, с. 132; 21, с. 132]. Крім того, під час цього візиту, поки тривав офіційний концерт, дівчата примудрилися потайки навідати хворих і скалічених в'язнів у бараках та потішити їх своїм співом. Вочевидь, основний репертуар КВЧ становили ідеологічно-правильні твори пропагандистського характеру, однак у своїх спогадах колишні невільниці незмінно наголошують саме на українських творах (фольклорних чи класичних), що мали для них виняткову значущість.

Цілком очевидно, що такі постановки виконували кілька важливих психологічних функцій, таких як артикуляція української ідентичності (через мову та національне наповнення вистав), консолідація в'язнів (через усвідомлення спільності долі формувалося почуття солідарності), емоційний катарсис (вивільнення від нагромадженого стресу та негативних емоцій, прояви яких у повсякденному житті в бараку доводилося повсякчас гамувати), задоволення творчих та естетичних потреб в'язнів (підготовка до вистави мобілізувала креативний потенціал жінок).

Вишивання. Досить поширеним видом жіночої творчості у камерах в'язниць і таборних бараках була вишивка. Це звичне для українок (гендерно-марковане) заняття в таборах набуло цілком небуденного смислу. Для українок вишивання було легко впізнаваним маркером їхньої українськості, а також суто жіночим проявом гендерної ідентичності. Вірогідно, жодних матеріалів для цього у жінок не було, однак велике бажання такої діяльності стимулювало їхню винахідливість. Німкеня Валлі Шліс, якій довелося кілька років провести в одному бараці з українками, пригадувала: «Українки дуже любили вишивати. Я подивляла все їхню запопадливість. Коли бракувало ниток, тоді розпорювали якусь стару шматку, нитки навивали на клубок і тим ви-

шивали. З нічого не раз виходив мистецький твір! Кожна з них це вмiла» [29].

В'язням було суворо заборонено мати особисті речі, а тим більше голки, ножиці та інші гострі інструменти. Загальновідомою була практика використання рибних кісток замість голок, але жінки винаходили й інші способи. Одна ув'язнена, наприклад, придумала виготовляти швацькі голки із сірників, щоб задовольнити потребу ув'язнених українок до вишивання.

«Одного разу, ідучи на допит, я побачила на хіднику шпильку. Це прямо щастя знайти шпильку тоді, коли ми нічого подібного не могли мати в камері <...> От мені прийшло на думку, щоб робити голки зі сірників. Кінець голки я розпалювала до червоного і робила в сірнику дірку. Другий кінець сірника я терла до вовняної ковдри так довго, аж був гострий. Таких голок я наробила для всіх. Було в нас простирadlo, яке я подерла на куски. З одних кусків ми витягали нитки, а на других кусках вишивали то троянди, то виноград. Я кожній показувала, як і що робити, вирисовуючи гострим сірником взори. Всі були захоплені. Праця йшла завзято, але ми мусили ховатися перед дижурними, адже голок нам не можна було мати» [2].

У вишиванках знаходили своє втілення думки та мрії невільниць. Такі є серед вишиванок, які зберігаються в колекції Львівського історичного музею. «На одній із вишивок зображено високі сірі стіни страшної тюрми, з маленькими решітками. З однієї виглядає молода ув'язнена дівчина. Двері тюрми великі, темні, замкнені. Поруч цих страшних стін і дверей стоїть сумна жінка-мати, з корзинкою на руці, яка принесла передачу. На іншій вишивці бачимо дівчину яка молиться у тюрмній камері. Її молодість передано світло-рожевим кольором плаття, в якому вона одягнена. Мініатюрний сюжет угорі обрамлений голубою хвилястою рамкою — сільська вулиця, хата, сад, огорожа, над якими яскраво світить сонце — передає благаання і мрії поневоленої дівчини про волю, повернення до рідної домівки.

Подібних сюжетів багато. Вони типові для наших країн, тому що відображають біль багатьох галицьких родин» [16].

Оті вишиті речі (найчастіше — невеликі за розміром серветки-хусточки) не мали жодної вжиткової цінності, їхні естетичні характеристики також невисокі, однак символічне значення в контексті соціального життя невільників важко переоцінити. Подарована посестрі чи побратимові по нещастю, ця річ ставала знаком особливої довіри і щирої дружби, символом довічного зв'язку поміж в'язнями, їхньої спільної долі. Доказом цього є той факт, що чи не кожна вишита серветка містила імена авторки й адресатки та слова «на добру пам'ять», «на згадку» тощо, а чимало невільниць зберегли такі пам'ятки до кінця свого життя⁵.

Історія Ганни Кислиці-Скавінської (1927 р. н.) дає змогу зрозуміти те особливе значення, якого набували такі дрібні вишивані речі в неволі:

«Ми, дівчата-каторжанки <...> вирішили подарувати своїм друзям по ідеї та боротьбі з чоловічого табору хоча б маленьку радість, щоб вони бодай на мить відірвалися від жахливої дійсності і полинули думками у рідний край, на Україну. Кожна з нас знайшла якийсь клаптик полотна і вишила хустинку, а в кутку — свої ініціали. Помолившись, ми відправили подарунки <...> через одного з конвоїрів (між ними теж були добрі люди)» [1, с. 44–45].

Фактично практика обмінюватися вишиваними подарунками в ув'язненні перетворилася на метод установа, зміцнення та підтримання соціальних зв'язків поміж політв'язнями, вона сприяла формуванню такого собі сестринства серед українок у неволі.

Малювання. Це один напрям творчості в'язнів — художні листівки, якими невільники вітали одне одного та родину поза межами табору із святами Різдва, Великодня та уродинами. Їхній відносно невеликий розмір дозволяв легше їх переховувати при обшуку, тому доволі багато таких зразків збереглося донині⁶. Багато табірних виробів передали до Львівського історичного музею колишні політв'язні Любов Паль-

чевська і Любов Басараб. Серед них на увагу заслуговують саморобні поштівки з різними сюжетними малюнками [16]. Такі малюнки-листівки найчастіше виконано кольоровими олівцями, тушшю, чорнилом, пером або паличкою, аквареллю та гуашшю; на деяких є аплікації із засушених квітів та картону. Композиції листівок часто повторюються: на них зображені пейзажі, квіти, стилізовані підкови, діти, дівчина з хлопцем; на листівках з нагоди Різдва, Нового року та Великодня переважають зображення основних атрибутів цих свят. Характерно, що на вігальних листівках нема колючих дротів, сторожових веж, ґрат та інших символів неволі [22]. У цих простих малюнках невільниці передають свої спогади про рідну землю або мрії про волю. Промовистим у цьому сенсі є сюжет саморобної листівки, яку намалювала Ольга Горинь в Інті в 1954 році. На ній зображено дівчину в національному вбранні, закуту в кайдани. Сумна стоїть вона на палубі, перед нею — море, але десь далеко видніється берег, залитий яскравими променями ранкового сонця, над берегом летить птах. Композиція листівки алегорична: дівчина — це поневолена Україна, яка прагне до світлого берега свободи, куди вона лине думкою, мов птиця [22]. Особливу цінність для вивчення жіночого досвіду ГУЛАГу представляє виконана олівцем колекція портретів невільниць — від балерин та монашок до кримінальних злочинниць, авторкою яких була художниця Ярослава Музика (1894 р. н.) [21, с. 148].

Малювали жінки не лише на папері. Вражає розповідь Ганни Заячківської-Михальчук про те, як одного разу українки вирішили не лише побілити свій барак зсередини, але й розписати його внутрішні стіни. «Побілили дівчата стіни в секції, а наші дівчата до мене: намалюй щось наше, рідне... Зробила фриз <...> а на стінах кілька картин з наших незабутніх рідних місць. Сажею і вапном відтінків можна добитися, яких захочеш. Нема пензлів, а коси в нас є...» [9, с. 113].

Вочевидь, караючись у таборах ГУЛАГу, українки-політв'язні жили спогадами і мріями про батьківщину, а краса рідної природи та ро-

динне щастя становили осердя таких фантазій, що й утілювалося в їхніх малюнках. У цьому сенсі малюнки українок-політв'язнів гостро контрастують з чи ненайвідомішою і найвразливішою колекцією малюнків Єфросинії Керсновської (1908–1994), колишньої бессарабської дворянки і письменниці родом з Одеси, якими вона проілюструвала власні мемуари про ГУЛАГ [13]. На них віддзеркалено чи не всі аспекти табірної повсякдення жінки у всіх його найбільш нелюдських проявах, включно з принизливими сценами сексуального насильства та знущань над невольницями. Утім, ці малюнки було виконано не безпосередньо під час ув'язнення, а через понад десять років після звільнення, коли авторка писала свої спогади про пережите. Власне цим, вірогідно, і зумовлена відмінність сюжетів її творів від тих, які переважали саме в табірній творчості жінок.

Творчість жінок-політв'язнів є маловивченим аспектом повсякденного життя десятків тисяч українських невольниць ГУЛАГу. Доступні джерельні ресурси дозволяють не лише частково реконструювати цей аспект життя за колючим дротом, але й зрозуміти чинники та значення різноманітних проявів жіночої творчості. Черпаючи натхнення в традиційній народній культурі та застосовуючи знання, уміння і навички, здобуті в процесі гендерної соціалізації, українки ГУЛАГу співали народних пісень, писали вірші, готували й виконували театралізовані постановки, вишивали, малювали та в інший спосіб реалізували свій креативний потенціал.

Підсумовуючи, зазначимо, що творчість для жінок-політв'язнів виконувала цілу низку функцій, які у своїй сукупності допомагали їм зберігати їхні ключові соціальні ідентичності (національну, гендерну, політичну, релігійну), підтримувати відносно психічне здоров'я та формувати мережі взаємопідтримки задля виживання. Серед таких функцій можна виокремити:

репрезентативну — через творчість жінки проявляли свою українськість: легко-

впізнавані українські пісні, вишивка, вірші, а також вистави і малюнки з наскрізно українськими мотивами та сюжетами були маніфестом їхньої національної ідентичності, чітко маркували українок з-поміж інших невольниць ГУЛАГу;

консолідуючу — творчість згуртовувала жінок, сприяла встановленню, зміцненню та підтриманню соціальних зв'язків поміж політв'язнями, давала їм відчуття належності до національної спільноти (уявної — далеко в Україні, і реальної — у таборі), формувала солідарність, що було запорукою виживання в таборах;

аксіологічну — крізь творчість, яка глибоко закорінена в народну культуру українців, жінки підтримували лояльність до усталеної системи цінностей та моральних орієнтирів, що допомагало протистояти дегуманізуючому впливу ГУЛАГу на людську особистість;

експресивну — творчість давала можливість бодай частково задовольнити естетичні потреби та реалізувати творчий потенціал тим, хто мав творчі здібності; жінки демонстрували винахідливість щодо матеріалів, технік та інструментів творчого процесу;

психотерапевтичну — творчість дозволяла жінкам спільно долати травматичний досвід, депресію, вивільняти нагромаджений стрес, знімати психічне напруження, отримувати позитивні емоції, відволікатися від жахів реального повсякдення ГУЛАГу, не занепадати духом та не втрачати інтересу до життя;

протестну — творчість слід розглядати як форму пасивного спротиву антитлуманному режиму ГУЛАГу: усупереч фізичній неволі, жінки відчували і проявляли внутрішню свободу, у піснях, малюнках, віршах і вишивці артикулюючи свої спогади про батьківщину та плачучи мрії про волю; їхня творчість була невідконтрольна табірному режимові й ставила під сумнів тотальність цілої системи.

Творчість українок-політв'язнів є особливим і вкрай важливим аспектом табірної повсякдення, що потребує подальшого докладного й усебічного вивчення.

¹ Існують окремі дослідження творчості не-вільників ГУЛАГу [12; 22; 25].

² Численні зразки жіночої таборової поезії опубліковано в збірнику [31].

³ Про організацію в таборі хору згадує і Галина Шандарак [1, с. 87]; Оріся Мочульська також засвідчує пом'якшення режиму та можливість безперешкодно збиратися в бараках, співати й відзначати свята [1, с. 153].

⁴ Діяльність цих підрозділів детально проаналізовано в кількох дисертаційних дослідженнях [15; 20].

1. В намісті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. І. Кривуцький та ін. – Львів : Манускрипт, 2009. – 276 с.

2. *Валентина Н.* Великдень у в'язниці (з пережитого) // Наше життя. – 1990. – № 4. – С. 2.

3. Віртуальний музей ГУЛАГу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gulag-museum.org.ua>.

4. *Гартен М.* Загратована вишивка [Електронний ресурс] / Марта Гартен // Збруч. – 1 травня 2013 р. – Режим доступу : <http://zbruc.eu/node/6684>.

5. *Гриценко В., Калинин В.* Женское лицо ГУЛАГа. Как на Мертвой дороге росло население СССР [Електронний ресурс] / В. Гриценко, В. Калинин // Новая Газета. – 8 квітня 2009 р. – № 36. – Режим доступу : <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>.

6. *Енпльом Е.* Історія ГУЛАГу / Енн Енпльом / пер. з англ. А. Іщенко. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 512 с.

7. *Завербна О.* [Спогади] [Електронний ресурс] / Ольга Завербна // Віртуальний музей ГУЛАГу. – Режим доступу : http://gulag-museum.org.ua/ua_persony/zaverbna.htm.

8. *Закидальська А.* Інтинські сніговії (документальна повість, публіцистика) / Анастасія Закидальська. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2014. – 244 с.

9. *Заячківська-Михальчук Г.* Заручниця імперії (спогади політв'язня) / Ганна Заячківська-Михальчук. – Львів : ПП Сорока, 2009. – 204 с.

10. *Земсков В. Н.* ГУЛАГ (історико-соціологічний аспект) / В. Н. Земсков // Соціологіческие исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–27.

11. Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р. н.), записане в серпні 2009 р. – Архів Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору», ф. 1, оп. 1.

12. Карлаг. Творчество в неволе: художники, музеи, документы, памятники / сост. Н. Т. Жума-

⁵ Чимало зразків вишивки українок-політв'язнів зберігається в музейних колекціях по всій Україні [3]. У травні 2013 року у Львові також відбулася виставка вишивки політв'язнів [4].

⁶ Деякі зразки саморобних листівок, малюнків, табірних альбомів тощо зберігаються в музейних та приватних колекціях [3]. Чудові зразки вишивки та поезії жінок-політв'язнів пізнішого періоду представлено також у збірнику творчості жінок-політв'язнів, виданому в США [31].

дилова. – Караганда : Международное об-во «Мемориал», 2009. – 248 с.

13. *Керсновская Е. А.* Наскальная живопись: «...беззакония наши свидетельствуют против нас...» / ред.-сост., авт. предисл. В. Вигилянський. – Москва : Квадрат, 1991. – 383 с.

14. *Кісь О.* Вивчення досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси / Оксана Кісь // Гендер та філософія: гендерні студії у філософських науках (22 листопада 2012 року). Гендер та культурологія: гендерні дослідження феноменів культури (21 лютого 2013): зб. матер. круглих столів. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – С. 50–61.

15. *Коломейский И. А.* Культурно-воспитательная работа в лагерях и колониях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР на территории Челябинской области / И. А. Коломейский : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история». – Челябинск, 2009. – 243 с.

16. *Кочергіна С.* Долі галицьких політв'язнів та алегорична символіка в їх табірних виробках (на матеріалах виставки «Воєнно-історичних пам'яток», 2001) [Електронний ресурс] / Світлана Кочергіна // ЛІМ «Наукові записки». – 2001. – Вип. 7. – Режим доступу : http://gulag-museum.org.ua/ua_press/alegory.htm.

17. *Кузин В.* Женщины ГУЛАГа [Електронний ресурс] / В. Кузин // Грани эпохи: этико-философский журнал. – 2007. – № 32. – Режим доступу : <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>.

18. *Максимова Л. А.* Материнство в лагерях ГУЛАГа / Л. А. Максимова // Гендерная теория и историческое знание. Матер. Межд. научно-практ. конф. / отв. ред. А. А. Павлов. – Сыктывкар : Сыктывкарский государственный университет, 2003. – С. 80–83.

19. *Мешко О.* Не відступлюся! До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Оксана Мешко / упоряд.

В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. – Харків : Права людини, 2005. – 344 с.

20. *Миронова В. Г.* Культурно-воспитательная работа в лагерях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР в 1930–1950-е годы : на материалах Иркутской области / В. Г. Миронова : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история». – Иркутск, 2004. – 193 с.

21. Нескорена Берегиня. Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття / Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО); упоряд. Б. О. Гордасевич, ред. Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. – Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. – 280 с.

22. *Пелецишин К.* Малодосліджені аспекти творчості в'язнів сталінських тюрем і таборів (на матеріалах виставки «Воєнно-історичні пам'ятки») / Катерина Пелецишин // ЛІМ «Наукові записки». – 1997. – Вип. VI. – Ч. 2. – С. 57–70.

23. *Позняк (Скрипюк) Г.* Мені було 19 : автобіографічна розповідь / Ганна Позняк (Скрипюк). – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 124 с.

24. *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жены...» / А. Рогинский, А. Даниэль // Узницы «АЛЖИРа». Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. – Москва : Звенья, 2003. – С. 6–30.

25. *Свешников Б.* Лагерные рисунки : альбом / Борис Свешников / сост. И. Голомшток, И. Осипова ; худ. Б. Трофимов. – Москва : Звенья, 2000. – 160 с.

26. *Суровцова Н.* Спогади. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 431 с.

27. *Чеснокова О. И.* Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930–1950-х годов / О. И. Чеснокова // Женщины в истории: возможность быть увиденными : сб. науч. ст. / под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. – С. 189–193.

28. *Шаповалова В.* Сестренки, мамки, дамки: тема насилия в женских лагерных мемуарах / Вероника Шаповалова // Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI–XXI вв.). – Санкт-Петербург : ЕУ СПб, 2012. – С. 142–163.

29. *Шліс В.* Неділя у Воркуті / Валлі Шліс // Наше життя. – 1956. – № 9. – С. 6.

30. *Cormos G.* Women Humiliated in the Romanian Communist Prison / Gratian Cormos // The Scientific Journal of Humanistic Studies. – 2009. – Vol. 1 (1). – P. 72–75.

31. *Invincible spirit: Art and poetry of Ukrainian women political prisoners in the U.S.S.R.* – Baltimore : Smoloskyp Publishers, 1977. – 136 p.

32. *Mason E.* Women in the Gulag in the 1930s / E. Mason // Women in the Stalin Era / ed. by Melanie Ilić. – New York : Palgrave, 2001. – P. 131–150.